

Nicole Lucas*

Internationale arbeidsverdeling en vrouwenarbeid

Enkele nieuwe ontwikkelingen

Een berichtje in *NRC Handelsblad* van 8 mei 1985 meldt dat er meer dan 100 kleine konfektieateliers zijn ontdekt in Twente en Zuid-Limburg waar voornamelijk Turkse vrouwen werken. Amsterdam is niet meer de enige stad in Nederland waar sprake is van een heropleving van de kledingindustrie. Komt deze industrietak, die verloren leek te zijn gegaan, weer terug naar de westerse landen? Sinds de jaren zestig immers is een proces op gang gekomen waarbij bepaalde, met name de meer arbeidsintensieve, onderdelen van de industriële productie vanuit westerse landen naar Derde-Wereldlanden werden verplaatst.

In dit artikel zal allereerst worden ingegaan op enkele effecten die deze 'runaway'-industrie heeft (gehad) op de werkgelegenheid van vrouwen in een aantal Derde-Wereldlanden. Daarna komen enkele nieuwe ontwikkelingen aan de orde die zich, zij het nog vaag, aan het aftekenen zijn. Ten eerste: het uitbesteden van werk (subcontracting), een verschijnsel dat in een aantal landen van de Derde Wereld toeneemt. Ten tweede: de toename in het Westen, soms zelfs terugkeer naar het Westen van die activiteiten die het exclusieve werkterrein van de Derde Wereld leken te zijn geworden. De kledingindustrie is daarvan maar één voorbeeld. Economische crisis en technologische ontwikkeling hebben gevolgen voor de lokatie en organisatie van de productie, zowel in de Derde Wereld als hier, waarbij vrouwenarbeid een steeds belangrijker rol lijkt te gaan spelen.

* Nicole Lucas is werkzaam bij de afdeling Sociaal-ekonomische geschiedenis van de R.U.U. en bij de Evert Vermeer Stichting. Met

dank aan Sander Kooistra en Lenie Kootstra voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

† Een nieuwe internationale arbeidsverdeling

Sinds de jaren zestig gaat het beeld van de Derde Wereld als hoofdzakelijk grondstoffenproducent voor het Westen niet meer op (zie tabel 1). Vanaf die tijd treedt een verplaatsing op van (delen) van met name de schoenen-, speelgoed-, kleding-, textiel- en elektronika-industrie naar de Derde Wereld. Dit proces wordt mede mogelijk gemaakt door technologische ontwikkelingen op het gebied van transport en telekommunikatie. Ook maakt een ver(der)gaande fragmentatie van het productieproces het mogelijk delen van de productie daar te laten plaatsvinden waar dat het goedkoopste kan (Mitter 1985a, p. 169). Zo gaat Macintosh naar Tunesië, Borsummy Wehry naar Zuidoost-Azië, evenals Philips (Taiwan, Hongkong en India en sinds een paar jaar ook de Filippijnen).

Het aandeel van de Derde Wereld in de export van bijvoorbeeld kleding stijgt van 14% in 1965 naar 41% in 1981 (Hoffman 1985, p. 371), terwijl het aandeel in de productie van katoenen garens stijgt van 19% in 1950 naar bijna 40% in 1978 (Of Common Clothes 1983, p. 17). Men gaat spreken over een nieuwe internationale arbeidsverdeling om aan te geven dat de Derde Wereld een steeds groter deel ook van de industriële productie – mede door de opkomst van de chemische en

tabel 1

Aandeel van de exporten uit ontwikkelingslanden in de consumptie van industriële producten in industrielanden, 1970-1980

Industriële producten	Aandeel in de geschatte consumptie (in %)	
	1970	1980
Voedingsmiddelen	3.5	3.7
Kleding, textiel, schoeisel	3.1	10.5
Kleding	4.0	16.3
Textiel	2.3	5.4
Schoeisel	2.6	16.3
Leren producten	6.2	17.3
Houtproducten	1.9	3.6
Papier	0.2	0.5
Chemicaliën	2.0	3.8
Niet-metalen mineralen	0.3	1.1
Basismetaal	3.5	4.1
Machinerie	0.4	2.1
Gereedschap	0.8	3.3
Metalen gereedschap	0.6	1.6
Radio, televisie en dergelijke	1.1	6.7
Overige	4.0	8.0

metallurgische industrie – voor haar rekening neemt.

In dit artikel wil ik me beperken tot ontwikkelingen in de 'run-away'-industrie.

Meestal gaat het daarbij niet om de vervaardiging van eindprodukten maar om het meest arbeidsintensieve deel van de produktie. Vandaar dat in dit verband ook wel wordt gesproken van het ontstaan van 'global factories': zo hebben halffeelers heel wat van de wereld hebben gezien voordat ze voor gebruik gereed zijn.

Van deze verplaatsing van industrie 'profiteert' een aantal landen, voornamelijk gelegen in Azië en Latijns-Amerika, zoals Hongkong, Singapore, Taiwan, Zuid-Korea (en meer recent Thailand, Filippijnen en Maleisië), Mexico, Barbados en Haïti. Aan het zogenaamde Zwart Afrika (Afrika ten zuiden van de Sahara) is de verschuiving totnutoe grotendeels voorbij gegaan.

2 Vrouwenarbeid en de nieuwe internationale arbeidsverdeling

Een belangrijk deel van de westerse bedrijven vestigt zich in vrijhandelszones. Dit zijn speciale gebieden in een land, waarin grondstoffen, machines en dergelijke zonder heffing ingevoerd en de produkten vervolgens zonder heffing uitgevoerd kunnen worden. De voordelen van vestiging in een vrijhandelszone gaan overigens meestal nog verder. Er zijn inmiddels meer dan 100 vrijhandelszones, waar meer dan 1 miljoen mensen werken (Ehrenreich 1983, p. 10). Daarnaast werken nog eens miljoenen mensen in buiten deze zones gevestigde voor de export producerende bedrijven. Ook deze kunnen vaak profiteren van allerlei speciale regelingen (bijv. Bello e.a., 1982, p. 168).

In een brochure van de Greater Colombo Economic Commission wordt een reservoir van een half miljoen merendeels Engels-sprekende jonge mannen en vrouwen als de grootste natuurlijke hulpbron van Sri Lanka aangeboden. Zij zouden vooral geschikt zijn voor industrieën die een grote mate van precisie en vinger-vlugheid vereisen (Hoebink 1984, p. 28-31). Elders laat men zich explicieter uit over de arbeidskrachten die men op het oog heeft. Zo wordt in een officiële investeringsbrochure van de Maleisische overheid in lyrische bewoordingen gesproken over de toewijding en ijver, en speciaal de snelle en handige vingertjes van de oosterse vrouw, die haar bij uitstek geschikt maken voor het monteren van kleine, elektronische apparaatjes (Mitter 1985a, p. 170).

We raken hier aan een vaak vergeten aspekt van de nieuwe internationale arbeidsverdeling: de zeer specifieke sekse-samenstelling van het personeelsbestand in de voor de export

producerende bedrijven. Precieze informatie over het aandeel van vrouwen in industriële exportproductie is niet beschikbaar.

tabel 2

Gemiddelde uurlonen in kleding- en elektronika-industrie (VS dollars)

Land en jaar		Elektronika	Kleding
		\$	\$
Hong Kong	1980	0.97	1.03
Korea	1980	0.91	0.59
Maleisië	1980	0.42	—
Filippijnen	1978	0.30	0.17
Singapore	1980	0.90	0.80
Sri Lanka	1981	—	0.12
Japan	1980	5.97	3.56
USA	1980	6.96	4.57

Bron: Mitter 1985a, p. 169.

De werkgelegenheid in zogenaamde vrijhandelszones (de industriële voortzetting van de 'vrijhaven') kan echter als indicatie dienen. Onderzoeken naar de personeelssamenstelling in vrijhandelszones wijzen allemaal in dezelfde richting. Meer dan 70% van de arbeidskrachten zijn vrouwen, meestal in leeftijd variërend van 16-25 jaar. De percentages verschillen per land, maar zijn altijd hoog (UNIDO 1980). Voor Sri Lanka geldt een percentage van 80% (Hoebink 1984, p. 28), evenals voor de Filippijnen (Bello e.a., 1982, p. 145). Van de ongeveer 43.000 banen die sinds 1967 in Maleisië in de elektronika-industrie zijn gecreëerd is meer dan 80% in handen van vrouwen (SEAD 1985, p. 4). Een zeer intensief gebruik van vrouwelijke arbeidskrachten is kenmerkend voor zowel lokale als buitenlandse (al dan niet in vrijhandelszones gevestigde) ondernemingen die voor de export produceren, met name waar het gaat om de productie van textiel, kleding en elektronika. (Lim 1980, p. 120).

De 'duurte' van deze arbeidskrachten speelt daarbij een belangrijke rol (zie tabel 2 en noot 1). Derde-Wereldvrouwen zijn goedkoper dan hun zusters in het Westen en kosten ook minder dan hun mannelijke kollega's in de Derde Wereld.² Bovendien is het idee vrij universeel dat vrouwen beter geschikt zouden zijn voor werk dat een aanzienlijke mate van precisie

1. Deze tabel geeft weliswaar een indicatie van de loonsverschillen, maar geeft niet een heel zuiver beeld van het werkelijke verschil. Daarvoor zouden lonen voor dezelfde

funkties moeten worden vergeleken. Gegevens daarover lijken te wijzen op aanzienlijke, doch iets minder grote verschillen dan uit deze tabel blijkt (bijv. SEAD 1985, p. 9).

vereist en sterk routinematig karakter draagt, en dat vrouwen scherpe controle makkelijker accepteren (Wong 1981, p. 440).

De 'export-led industrialization' heeft vanwege het arbeidsintensieve karakter van de productie een belangrijk werkgelegenheidseffect (UN 1978, p. 92).³ Een zeer specifiek effect; door de speciale vorm van industrialisatie zijn namelijk nieuwe groepen, met name jonge vrouwen, op de arbeidsmarkt gebracht. Had in Taiwan in 1965 slechts 13,2% van de vrouwen een baan in de industrie, in 1977 was dit percentage opgelopen tot 34% (Arrigo 1980, p. 26). In Singapore was in 1957 van het totaal aantal vrouwelijke arbeidskrachten 19% werkzaam in de industrie, in 1979 was dit opgelopen tot 38% (Wong 1981, p. 438). In Zuid-Korea bestaat eenderde van het totaal aantal arbeidskrachten in de industrie uit vrouwen tussen de 16 en 25 jaar (UNIDO 1980, p. 12). In Maleisië is het aandeel van vrouwen in de industrie gestegen van 17 naar 40% (SEAD 1985, p. 6).

Zoals gezegd zijn de lonen van vrouwen meestal lager dan die van mannen. Dikwijls wordt aangevoerd dat deze vrouwen geen financiële verplichtingen hebben ten opzichte van gezin of familie. De ironie wil dat juist door de specifieke vorm van industrialisatie de werkelijkheid in een aantal gevallen anders wordt. Een voorbeeld: in 1965 werd in het grensgebied tussen Mexico en de VS het zogenaamde Border Industrialization Program opgezet. Doel hiervan was het aantrekken van buitenlandse bedrijven om zodoende werkgelegenheid te creëren. Onder het Border Industrialization Program zijn inmiddels meer dan 156.000 banen gecreëerd in de fabrieken (de zogenaamde maquiladores), waarin meer dan 135.000 vrouwen werken. De werkloosheid onder mannen is echter gestegen. Daardoor worden vrouwen steeds vaker de belangrijkste bron van inkomsten voor hun familie (Ehrenreich 1983, p. 32), en wordt de traditionele rolverdeling op zijn kop gezet.

Levert deze ontwikkeling nu een bijdrage een verbetering van de positie van vrouwen? Het antwoord is niet eenduidig. Enerzijds hebben vrouwen de mogelijkheid tot het verwerven van een zekere mate van economische onafhankelijkheid en daarmee een zekere macht om over hun eigen leven te beslissen. Anderzijds blijken er

2. Bijv. Frobel 1980 en SEAD 1985 p. 8. Het is echter moeilijk mannen- en vrouwenlonen te vergelijken, omdat, zeker in de exportindustrie, mannen en vrouwen zelden in dezelfde functies werkzaam zijn. In Maleisië en Singapore geldt weliswaar officieel 'gelijk loon voor hetzelfde werk', maar toch verdienen vrouwen in de industrie gemiddeld minder dan de helft dan mannen

(Lim 1982, p. 14).
3. Dit werkgelegenheidseffect wordt nog versterkt door het feit dat deze industrieën vaak zeer gekoncentreerd gelegen zijn. Hierdoor ontstaat een hele serie van aanverwante of ondersteunende activiteiten om o.a. het verscheppen van producten en het importeren van grondstoffen mogelijk te maken.

allerlei mechanismen werkzaam die bewerkstelligen dat vrouwen 'hun plaats blijven kennen'.⁴ Economische onafhankelijkheid wordt verkregen in banen die slecht betalen, weinig uitzicht bieden op promotie en veelal slecht zijn voor de gezondheid. De werkgelegenheid in de voor export producerende bedrijven is bovendien relatief onzeker, ook omdat verplaatsing naar nog goedkopere plaatsen steeds dreigt. Vooral als slechts geringe kapitaalinvesteringen vereist zijn (zoals in het geval van de kledingindustrie) kunnen bedrijven mobiel zijn. De Bataan Export Processing Zone op de Filippijnen bijvoorbeeld heeft een deel van zijn succes te danken aan het aantrekken van industrieën uit Zuid Korea en Hong Kong (Bello e.a., 1982, pp. 141-146).

Maar ook voor vrouwen individueel is de geboden werkgelegenheid vaak van korte duur. Als gevolg van slechte werkomstandigheden en bewust bedrijfsbeleid ('naarmate ze ouder worden, kosten ze meer') is er sprake van een groot verloop, soms zelfs in de orde van 5% van het personeelsbestand per maand (SEAD 1985, p. 7; Ehrenreich 1983, p. 13). Vrouwen moeten dan op zoek naar ander werk en vinden dat veelal in de dienstensektor. Of, en dat lijkt een nieuwe ontwikkeling, ze blijven voor de voor de export producerende bedrijven werken, maar dan thuis.

3 Subkontrakteren

De verplaatsing van productieprocessen naar de Derde Wereld vanaf de jaren zestig vond en vindt plaats door middel van directe investeringen. Maar een nieuw fenomeen doet zich steeds vaker voor: het 'subkontrakteren', het uitbesteden van werk. Subkontrakteren kan worden beschouwd als een alternatief voor directe investeringen (Germidis e.a., 1980, p. 74). Dit uitbesteden kan op allerlei manieren gebeuren. Watanebe noemt allereerst 'cross-border commercial subcontracting'. Daarvan is sprake wanneer een bedrijf in land A de productie van een goed in zijn geheel uitbesteedt aan een bedrijf in land B. Bij 'industrial subcontracting' wordt slechts een onderdeel van het productieproces door een bedrijf in het ene land uitbesteed aan een bedrijf in een ander land. Gaat het om bedrijven die in hetzelfde land gevestigd zijn dan spreekt men van 'within border subcontracting' (Germidis e.a., 1980, p. 214). Er kunnen zo hele ketens van subkontractoren ontstaan afhankelijk van onder andere het soort produkt en de beschikbare technologie (Murray 1983, p. 77). In 1981 was het subkontrakteren als manier om activiteiten in de

4. Onderzoek in o.a. Azië en Mexico heeft aangetoond dat vrouwen die in vrijhandelszones hebben gewerkt vaak niet meer door hun familie worden geaccepteerd in verband met

hun veranderde manieren en het idee dat deze vrouwen het op seksueel gebied 'niet zo nauw' nemen (Ehrenreich 1983, p. 25 en 33).

Derde Wereld uit te breiden vrijwel net zo belangrijk geworden als direkte investeringen (Cavanagh 1983). Het uitbesteden van bepaalde activiteiten blijft niet beperkt tot grote voor de export producerende bedrijven. Deze besteden op hun beurt weer delen van het produktieproces uit aan kleine bedrijven en thuiswerksters in de zogenaamde informele sektor. De voordelen liggen allereerst in kostenbesparing (Mead 1985). Het aantal 'officiële' fabrieksarbeiders kan worden verminderd en daarmee ook het aantal arbeiders waarvoor de arbeidswetgeving wat betreft lonen en arbeidsomstandigheden moet worden nageleefd.⁵

Inschakeling van kleine bedrijfjes en thuiswerksters creëert een veel grotere flexibiliteit voor de opdrachtgevers. De voorraden kunnen zo klein mogelijk worden gehouden, terwijl men de beschikking heeft over een groot arbeidsaanbod, dat pas ingeschakeld (en betaald) wordt op het moment dat dat nodig is (TIE 1985, p. 14). Vooral in seizoenspieken wordt werk uitbesteed aan thuiswerksters, vaak oud-werkneemsters.

Subkontracteren kan ook gebruikt worden om organisatie van werknemers en werkneemsters te bemoeilijken.⁶ Een voorbeeld daarvan zijn de ontwikkelingen bij de kledingfabriek Uniwear in Manilla, waar kleding voor de VS wordt geproduceerd. Daar werd in 1981 een vakbond opgericht, waarop de directie reageerde met het uitbesteden van werk aan kleine bedrijfjes. De directie kon de vakbond al snel laten weten dat men inmiddels over zoveel thuiswerksters beschikte, dat de produktie in de fabriek ieder moment kon worden stil gezet (Of Common Clothes 1983, p. 64).

Omvang

Helaas zijn er nog maar weinig gegevens beschikbaar over de omvang van deze vorm van subcontracting. Verschillende bronnen wijzen op een toename van het verschijnsel (Van der Velden, NILS, Pineda Ofreneo, Heumakers). Volgens Pineda Ofreneo vindt op de Filippijnen subkontracteren op de een of andere manier plaats bij de produktie van textiel, speelgoed, elektronika, en vooral kleding. Er wordt zelfs gesuggereerd dat inmiddels meer dan 40% van de produktie van kleding op deze wijze geschiedt.

Thuiswerk

Het werk wordt via tussenhandelaren uitbesteed aan kleine familiebedrijfjes die – bijvoorbeeld in de kledingindustrie – de beschikking hebben over een aantal naaimachines. Deze bedrijfjes weten soms

5. Zie voor Phillips in India: v.d. Velden 1985.

6. Dat bedrijven juist om deze reden hun toevlucht nemen tot sub-

kontracteren laat zien dat de veronderstelde 'dociliteit' van vrouwen lang niet altijd opgaat.

slechts het hoofd boven water te houden door een beroep te doen op de on(der) betaalde arbeid van vrouwelijke familieleden. Vaak gebruiken deze bedrijven op hun beurt weer thuiswerkers. En dat zijn vrijwel onveranderlijk getrouwde vrouwen met kinderen. Je zou in dat geval kunnen gaan spreken van de 'verhuisvrouwelijking' van de produktie. Hun lonen zijn nog lager dan die van de meisjes in de fabriek. Immers waar de lonen van de laatsten in ieder geval voldoende zouden moeten zijn om in het levensonderhoud van een persoon te voorzien, hoeft dat waar het gaat om getrouwde vrouwen ook niet meer; hun echtgenoten worden geacht kostwinner te zijn en het door vrouwen verdiende inkomen is dan slechts een aardig extraatje. Verarming op het platteland noodzaakt vrouwen echter tot het verrichten van werk dat slecht betaald wordt en weinig zekerheid biedt: geen werk betekent geen geld.

4 Ontwikkelingen in het Westen: de kledingindustrie als voorbeeld

Mede door de verplaatsing van delen van de industrie naar bepaalde Derde-Wereldlanden verdwenen in de jaren zeventig 2 miljoen arbeidsplaatsen in de Europese textiel- en kledingindustrie. Inmiddels zijn echter in de westerse landen de omstandigheden gewijzigd. Door de grote werkloosheid en dalende inkomens voor grote groepen mensen, is het arbeidsaanbod sterk vergroot.

Tegelijkertijd zien we een veranderende vraag naar arbeid. Bij bedrijven is een streven merkbaar naar grotere flexibiliteit en vermindering van de risico's, onder meer door kapitaal zo min mogelijk langdurig vast te leggen. Grootschalige, logge structuren tracht men te herstructureren bijvoorbeeld door in het bedrijf zelf het aantal mensen met een 'vaste' baan te beperken en door subkontracteren. Een veranderende lokatie en organisatie van de produktie is het gevolg.

De ontwikkelingen in de kledingindustrie kunnen als voorbeeld dienen. Deze industrietak kent in de meeste westerse landen sinds de Tweede Wereldoorlog een structuur waarbij enkele grootwinkelbedrijven en inkoopkombinaties de markt goeddeels beheersen. Deze plaatsen opdrachten bij groothandelaren die op hun beurt opdrachten uitzetten bij diverse fabrikanten. In de jaren zestig en zeventig gingen veel handelaren naar de Derde Wereld. Nu is er een tendens merkbaar dat opdrachten van met name de sterk aan modetrends onderhevige kleding steeds meer in de westerse landen zelf worden geplaatst. Dit komt in de eerste plaats doordat er veranderingen zijn opgetreden in de afzetmarkt: snellere modewisselingen, een kortere cyclus van de ene trend naar de andere. Omdat de winkelbedrijven hun voorraden zo klein mogelijk willen houden, zijn ze zeer voorzichtig geworden met het plaatsen van bestellingen. Deze worden op zo kort mogelijke termijn en in kleine hoeveelheden gedaan. Leveranciers moeten snel

reageren, wat alleen kan als de produktie niet te ver van huis plaatsvindt. Deze fabrikanten proberen op hun beurt een organisatiestructuur te creëren waarbij op die onzekere vraag kan worden ingesprongen. Men maakt dan ook meer en meer gebruik van het uitbesteden van werk aan kleine bedrijfjes en thuiswerksters (in de formele zowel als informele sektor).⁷ Benetton kan in dit verband als voorbeeld gelden. Dit Italiaanse bedrijf, dat sinds het eind van de jaren zeventig een zeer sterke groei heeft doorgemaakt, levert aan een groot aantal winkels in de VS, Japan en Europa. Door het gebruik van de modernste technieken is men in het hoofdkantoor in Italië onmiddellijk op de hoogte van veranderingen in markt en mode, waarop dan meteen kan worden gereageerd. De centralisatie op dit niveau staat echter in scherp contrast met de decentralisatie van de produktie. In 8 fabrieken in Noord-Italië werken minder dan 2000 mensen. Zij zorgen voor het ontwerpen en snijden en verven van de stof. Ook hierbij wordt gebruik gemaakt van moderne technologie. Daarnaast werken er nog eens 6000 mensen via 200 kleine bedrijven buiten het bedrijf. Op die manier worden overhead-kosten en loonkosten beperkt, evenals de mogelijkheid tot organisatie van de werknemers. En er zijn voldoende Italiaanse huisvrouwen die voor heel lage lonen thuis willen (moeten) werken (Mitter 1985b).

Uit de VS zijn voorbeelden bekend van ondernemers die de opdrachten aan subkontractoren in de Derde Wereld drastisch hebben verminderd. Toepassing van mikro-elektronika in het pre-assemblage stadium heeft geleid tot aanzienlijke besparingen, wat het (gevoegd bij de al eerder genoemde factoren) aantrekkelijker maakt dichter bij de markt te produceren (Hoffman 1985). De arbeidskosten, die in de assemblagefase nog altijd de belangrijkste kostenpost vormen, worden zoveel mogelijk gedrukt door de produktie op 'putting-out' basis te organiseren. Grote Britse warenhuizen als British Home Stores en Tesco hebben verklaard dat het "bijna een vraag wordt of het nog wel nodig is naar het Verre Oosten te gaan" en dat "in sommige sectoren, zoals dameskleding, er nauwelijks meer in het buitenland wordt gekocht" (Hoffman 1985).

Een toename van het aantal kleine kledingfabriekjes in New York, Los Angeles (ook de groeiende werkgelegenheid in deze sektor vormt een onderdeel van de 4,5 miljoen banen die de laatste jaren in de VS zijn gekreëerd), London, de West Midlands en Amsterdam is het gevolg. Het gaat hierbij vooral om bedrijfjes van migranten: Mexicanen en Aziaten in Amerika, Indiërs en Bangladezen in Engeland en Turken in Nederland en Duitsland. Het aandeel van vrouwen hierin is zeer groot. Zij werken in de fabriekjes zelf of, meer en meer, als thuiswerksters tegen

7. Een groeiend deel van het informele circuit lijkt aldus deel uit te maken van het proces van informalisering en

flexibilisering van de produktie- en arbeidsverhoudingen.

zeer lage (stuk)lonen, voor zover er op hen geen beroep wordt gedaan hun werk te verrichten als onbetaalde familiearbeid.⁸ Het zijn bijna altijd getrouwde vrouwen met kinderen. Taal en culturele barrières en gebrek aan goede en betaalbare kinderopvang doen hun werkgelegenheidsperspektieven verenigen tot het verrichten van werk dat geïsoleerd thuis kan gebeuren en althans in theorie te combineren is met de zorg voor kinderen en het huishouden. Swasti Mitter ontdekte bij onderzoek in het Londense East End: "In maart en april 1981 sloten de fabriekjes en sweatshops in Brick Lane in snel tempo. De gevolgen van deze sluitingen voor de Bengaalse gemeenschap waren dramatisch. De werkloosheid onder de mannen steeg tot 60, 70%. Terwijl de mannen probeerden zich aan de veranderde situatie aan te passen, kregen de vrouwen te maken met een toename in het aanbod van machinewerk om thuis te verwerken. In veel families werden vrouwen de belangrijkste kostwinners. De nieuw verworven economische macht verschoof de machtsverhouding tussen de seksen enigszins, maar slechts in geringe mate. In de meeste gevallen ging de echtgenoot fungeren als de tussenpersoon tussen thuiswerkster en handelaar" (Mitter 1985b, pp. 24/25).

5 Veranderingen in de organisatie van de produktie en vrouwenarbeid

Het uitbesteden van werk aan kleine bedrijfjes en thuiswerkers blijft niet beperkt tot de produktie van modegevoelige konsumptiegoederen als kleding, meubels, schoenen en gordijnen. Vreeman liet al eerder in TPE zien dat de Japanse industrie voor een belangrijk deel op deze manier is georganiseerd. Hetzelfde geldt voor Italië. In de periode 1974-1978 daalde daar de werkgelegenheid in fabrieken met meer dan 500 werknemers met 52.000, terwijl de werkgelegenheid in kleine bedrijfjes (met minder dan 19 werknemers) steeg met 160.000. Het aantal mannen dat in deze bedrijfjes werk vond steeg in de periode 1971-1978 met 8,3%, voor vrouwen was dat percentage bijna vier keer zo hoog namelijk 33,8%. (Murray 1983, p. 81). Daarnaast wordt geschat dat er minstens 1 miljoen thuiswerksters zijn. Vaak worden zij gedwongen zelf voor machines te zorgen en zelf te betalen voor de elektriciteit die nodig is voor het werk.

Niet alle kleine bedrijfjes hebben de kenmerken van sweatshops. Grote bedrijven besteden niet alleen het meest arbeidsintensieve werk uit,

8. Opmerkelijk is dat in de berichtgeving in de Volkskrant en NRC Handelsblad naar aanleiding van een rapport over het Turkse bedrijfsleven in Amsterdam met geen woord wordt gerept over het aandeel van vrouwen in de konfektiebedrijven, terwijl op de bijbehorende foto's alleen vrouwen achter de naaimachine te

zien zijn. Ook stelt men probleemloos de opmerking dat Turkse naaiers behoorlijk kunnen verdienen naast de konstatering dat er in deze bedrijfjes vaak een beroep kan worden gedaan op familieleden. Volkskrant 20 februari 1984, NRC 29 februari 1984.

maar ook het meer kennisintensieve aan bijvoorbeeld softwarebedrijfjes of adviesbureaus. Binnen het putting-out-systeem bestaat echter een strikte arbeidsverdeling gebaseerd op sekse en ras. De geschoolde arbeiders en de ondernemers zijn vrijwel altijd mannen, terwijl vrouwen, jongeren en migranten het meest vieze, onzekere en laagstbetaalde werk verrichten (Murray 1983).

Ook minder voor de hand liggende goederen dan kleding worden in sweatshops en thuis geproduceerd. Een 'negentiende-eeuwse' industrie als de kleding en een moderne ('eenentwintigste-eeuwse') als de halfgeleiderindustrie hebben ogenschijnlijk weinig gemeen. Het gaat in beide gevallen echter om 'geïnternationaliseerde' industrieën die op grote schaal gebruik maken van (goedkope) vrouwelijke arbeidskrachten zowel in de Derde Wereld als in het Westen. De high-tech industry geeft niet alleen werk aan specialisten, maar levert ook een grote hoeveelheid lopende-bandwerk. Het on- en halfgeschoolde werk wordt voornamelijk door (migrantenvrouwen) verricht tegen lage lonen in zogenaamde 'dead-end jobs' die weinig zekerheid bieden. En ten slotte is er zelfs in de 'high-tech' industry in Silicon Valley, die toch meestal wordt gezien als een schone en onverdachte tak van industrie, sprake van een omvangrijke en groeiende huisindustrie, waarin duizenden thuiswerksters te vinden zijn (Morales 1983, International Labour Reports 4 1984). Fabrikanten van halfgeleiders hebben ontdekt dat bepaalde arbeidsintensieve onderdelen van het productieproces, zoals 'stuffing' (het 'prikken' van ic's op 'prints') makkelijk aan thuiswerksters kunnen worden uitbesteed. De heropleving van thuiswerk betekent (nog) niet dat de industrie nu afziet van de traditionele goedkope arbeidskrachten in de Derde Wereld. Aan assemblagelijnen in Hongkong, Singapore, Indonesië, Maleisië, maken vrouwen nog steeds aan de lopende band computerchips, die per vliegtuig naar Silicon Valley worden gestuurd. In deze zich zeer snel ontwikkelende industrie zijn echter ook de arbeidsplaatsen in de 'lage-lonen-landen' niet meer zeker. De introductie van nieuwe geautomatiseerde produktiemethoden heeft in enkele gevallen al geleid tot het herplaatsen van fabrieken naar de VS (ILR 4 1984).

Europa kent inmiddels de eigen versies van Silicon Valley. Zo heeft Schotland zijn Silicon Glen (rond Edinburgh), waar zich, met financiële steun van de Schotse overheid, een aantal Japanse en Amerikaanse firma's gevestigd hebben om van daaruit beter toegang te hebben tot de Europese markt. Het aannamebeleid van deze firma's toont opmerkelijk veel overeenkomsten met dat in de Derde Wereld. In een gebied waar de werkloosheid onder mannen als gevolg van het verdwijnen van de scheepsbouw, staal en kolenindustrie hoog is, bestaat 60% van het personeelsbestand uit jonge meisjes en vrouwen. De Engelse plaats Corby kende tot een aantal jaar geleden

een omvangrijke staalindustrie. De sluiting daarvan betekende werkloosheid voor tienduizend man, bijna de helft van de werkende bevolking. Nu staat in Corby een fabriek waar de laatste hand wordt gelegd aan de Commodore 64. De fabriek is in handen van een Amerikaanse firma, die een gunstige belastingstatus heeft gekregen. Voor de mannelijke werklozen heeft het echter geen banen opgeleverd: het werk wordt voornamelijk door vrouwen verricht (NRC 23 mei 1984).

6 Slot

De toename van de produktie in het Westen van die goederen die in de jaren '60 het exklusive werkkerrein van de Derde Wereld (-vrouwen) leken te zijn geworden wil echter niet zeggen dat we daarmee teruggaan naar een internationale arbeidsverdeling zoals die voor de jaren zestig bestond. Daarvoor hebben zich in de economische machtsverhoudingen teveel veranderingen voorgedaan. Er is geen sprake van een terugkeer naar de oude internationale arbeidsverdeling.⁹ De in dit artikel gesignaleerde ontwikkelingen in de lokatie en organisatie van de produktie gaan, in ieder geval op korte termijn, in een aantal gevallen gepaard met uitbreiding van de werkgelegenheid voor vrouwen. De vraag of dit een gunstige ontwikkeling voor vrouwen is kan niet simpelweg met ja of nee worden beantwoord. De werkgelegenheid voor vrouwen en daarmee de mogelijkheid een inkomen te verdienen wordt weliswaar vergroot, maar het werk dat voor vrouwen beschikbaar komt wordt veelal zeer slecht betaald, moet geïsoleerd en onder slechte arbeidsomstandigheden worden verricht, heeft weinig aanzien en biedt nauwelijks mogelijkheden om vooruit te komen (Sen 1985, p. 65). Wanneer vrouwen bovendien de eerstverantwoordelijken blijven voor de zorg voor het huishouden en de kinderen wordt hun arbeidslast nog eens vergroot. En dat kan nauwelijks een vooruitgang worden genoemd.

Literatuur

- Arrigo, L., 1980, The industrial work force of young women in Taiwan, in *Bulletin of concerned Asian scholars* 12(2)
- Bello, W., D. Kinley en E. Elinson, 1982, *Development debacle. The world bank in the Philippines*
- Below the minimum. Low wages in the clothing trade.* 1984, Birmingham

9. Er lijkt nu bovendien verplaatsing op te treden van werkzaamheden in de dienstensektor. In navolging van

de 'runaway factory' zou men kunnen gaan spreken van de 'runaway office', zie Huws (1984).

- Bluestone, B. en B. Harisson, 1982, *The deindustrialization of America. Plant closings, community abandonment and the dismantling of basic industry*, New York
- Cavanagh, J. en J. Hackel, 1983, *Contracting Poverty, Multinational Monitor*, augustus
- Ehrenreich B. en A. Fuentes, 1983, *Women in the global factory*, New York
- Fernandez-Kelly, M., 1983, Mexican border industrialization, female labor force participation and migration, in J. Nash en M. Fernandez-Kelly (eds.), *Women, men and the international division of labor*, Albany, pp. 205-223
- Frobel, F., J. Heinrichs en O. Kreye, 1980, *The new international division of labour*, Cambridge
- Germidis D. e.a., 1980, *International subcontracting; a new form of investment*, OECD, Parijs
- Heumakers H., 1983, *Women and the transformation of the informal sector in third world countries*, Nijmegen
- Hoebink, P., 1984, Konfektie-atelier en vrouwenstad – de vrijhandelszone in Sri Lanka, in *Derde Wereld* nr. 1, pp. 19-36
- Hoffman, K., 1985, Clothing, chips and competitive advantage: the impact of microelectronics on trade and production in the garment industry, *World development*, vol. 13 no. 3, pp. 371-392
- Huws, U., 1984, *The new home-workers. New technology and the changing location of white collar work*, Londen
- Lim, L., 1980, Women workers in multinational corporations: the case of the electronics industry in Malaysia and Singapore, in K. Kumar (ed.), *Transnational enterprises: their impact on Third World societies and cultures*
- Lim, L., 1982, *Women in the Singapore economy*, Singapore
- Luijken, A. van, 1983, Thuiswerk. Bijlage *Vrij Nederland* 1 oktober
- Mattera, P., 1985, *Off the books: the rise of the underground economy*, New York
- Mead, D., 1984, *Of contracts and subcontracts: small firms in vertically dis-integrated production/distribution systems in LDC's*, *World Development* vol. 12 nos 11/12 pp. 1095/1106
- Mitter, S., 1985a, New technology and women's work, in *World Review*, Londen, pp. 168-176
- Mitter, S., 1985b, *New technology and the rise of manufacturing homework: a case-study in the U.K. clothing industry*, Brighton
- Morales, R., 1983, Cold Solder on a hot stove, in J. Zimmerman (ed.), *The technological woman; interfacing with tomorrow*, New York, pp. 169-180
- Murray, F., 1983, The decentralisation of production. The decline of the mass-collective worker? in *Capital & Class*, spring 1983, pp. 74-99
- Newsletter of international labourstudies 1984, *Homework on a world-scale*, Den Haag april
- Of Common Clothes. Women in the global textiles industry*, Amsterdam 1983

- Pineda-Ofreneo, R., 1982, Philippine domestic outwork.
 Subcontracting for export-oriented industries, in *Journal of contemporary Asia*, vol. 12, nr. 3
- Sassen Koob, S., 1984, The new labor demand in global cities, in M. Smith (ed.), *Cities in Transition*, Beverly Hills, pp. 139-171
- Sassen Koob, S., 1985, Notes on the incorporation of Third World women into wage-labor through immigration and off-shore production, forthcoming in *International Migration Review*
- Scottish Education and Action for Development (SEAD) 1985, *Electronics and development*, Schotland and Malaysia in the international electronics industry, Edinburgh
- Sen, G., 1985, *Development, crisis and alternative visions. Third World women's perspectives*, New Delhi
- TIE-report 1985, Meeting the corporate challenge, Amsterdam,
- UN 1978, *Transnational corporations in world development; a re-examination*, New York
- UNIDO 1980, *Export processing zones in developing countries*, Wenen
- Velden F. van der, 1985, De internationalisering van de Indiase ekonomie, in *Derde Wereld*, nr. 1. pp. 69-75
- Wong, A.K., 1981, Planned development, social stratification and the sexual division of labor in Singapore, in *Signs*, winter pp. 434-452
- Young, K., 1981, *Domestic Outwork and the decentralisation of production; a new stage in capitalist development?* Sussex